

BÁNKI ÉVA

A SZENVEDÉS GRAMMATIKÁJA

1944 novemberében magyar nyelvű felhívások árasztották el Kárpátalját, melyek tudtul adták a lakosságnak, hogy nemcsak a magyar és német katonák és tisztek, hanem „a német és magyar hadköteles egyének is 18 évestől 50 éves korig” jelentkezni kötelesek. A falvakban kisbírók dobolták ki, hogy a férfiaknak részt kell venniük a „háborús károk helyreállításában”, a „hidak és utak javításában”.

Negyvenezer magyar és német nemzetiségű férfit sikerült így, a „háromnapos munka” ürügyén összetoborozni. Aztán a „háromnapos munkából” egy év vagy még hosszabb lágerekben végzett kényszermunka lett, melyet – amennyire a veszteséglistákból rekonstruálni lehet – a „híd- és útjavítók” majdnem a fele nem élt túl. Sokan el sem jutottak Szibériába, hanem a kárpátaljai gyűjtőtáborokban dülő járványoknak estek áldozatul. Hogy hányan tértek haza örökre megnyomorodva, testileg-lelkileg rokkantan, azt még a roppant nagy levéltári forrásanyagra és közösségi kutatómunkára (portabejárásra, oral historyra) épülő *Mi Golgotánk* is csak sejtetni tudja.

A Dupka György szerkesztette összefoglaló műből úgy tűnik, egy kárpátaljai magyar értelmiségi ezekben az években kétféle módon biztosíthatta a jövőjét. Vagy mindent hátrahagyva elmenekült, vagy tevőlegesen segítette a deportálásokat. Ha így tett, akkor szép (akár magyarországi) karrier várt rá: Illés Bélából, aki nyilvánosan fejtegette, hogy a magyar nők szabad zsákmánynak tekintendők) kétszeres Kossuth-díjas író lett, a falubelijeit „háromnapos munkára” biztató Uszta Gyulából pedig altábornagy – ő 1989-ben még megírhatta a memoárját *A jót akarni kell* címmel.

Magyarul beszélő értelmiségiekre pedig szükség volt, hiszen az NKVD által szervezett, a IV. Ukrán Front oltalma alatt végrehajtott akció – ez az ügyesen megszervezett átverés – leginkább a kárpátaljai szegényeket sújtotta. A kárpátaljai értelmiség helyben maradt többségével ugyanis a partizánok és a rögtönítélő bíróságok végeztek, vagy később koncepciós perekben ítélték el őket, miközben a megszállók röpcédulákkal biztatták helyben maradásra a parasztságot: „Urak, papok, szaladatok, Ti, parasztkok maradjatok.” Magyar származású nőket – német nőkkal ellentétben – nem deportáltak tömegesen, a

kárpátaljai magyar nők másként szenvedték meg Kárpátalja és Ukrajna „újra-egyesítését”. A már-már Kárpátalja génállományának átalakítását célzó, tömeges nemi erőszakra *A mi Golgotánk* hallgat, de a szépirodalmi művek szerencsére nem (Nagy Zoltán Mihály *A sátán fattya*). Ezekből tudhatjuk, hogy míg a férfiak a légerekben pusztultak, az asszonyaik a falvakban gyerekeket szültek. *Egyesítés* volt ez, igen – de a szó *legsátánibb* értelmében.

Mi indokolta ezt az ördögi kegyetlenséget? Talán a katonai elővigyázatosság? Az „akció” során az NKVD kevesebb, mint száz lőfegyvert kobzott el (Dupka, 48. old.), ezzel pedig nem lehetett volna egy gerillaháborút megvívni. Ha pedig a „szovjetellenes” elemektől való megszabadulás volt az NKVD célja, akkor nem deportáltak volna olyan párttagkönyvvel rendelkező kommunistákat, mint az aknaszlatinai szervezett sóbányászokat. A Szovjetunió természetesen a kiesett munkaerő pótlására akarta felhasználni a legyőzöttek munkaerejét, ám úgy tűnik, az etnikai tisztogatás a gazdasági racionalitásnál is fontosabb volt – a hadüzemnek számító Aknaszlatinán veszélybe is került a termelés.

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy az oroszok bevonulása előtt még a kommunista kárpátaljaiak, ruszinok, magyarok is leginkább a Csehszlovákiával való egyesülésben bíztak. Dupka György felidézi az 1944-es munkácsi gyűlés egyik résztvevőjét (51. old.), akik szerint a gyűlésen abszolút kisebbségben voltak a Szovjetunióval való egyesülést szorgalmazók. Az NKVD tehát felmérhette, hogy egy olyan területet akar Ukrajnával „újra-egyesíteni” (sic!), ahol a szovjet rezsimmel szemben még a baloldali ruszinok és magyarok többsége is ellenérzésekkel viseltetik.

A mi Golgotánk magyar tragédiaként tárgyalja az eseményeket – ám vajon mennyiben indokolt ez? A Dupka György által megidézett tanúvallomásokból kiderült, a magyar férfiak csak úgy kerülhették el a légereket, ha szlováknak vagy ruszinnak vallották magukat. Ha így tettek, akkor jelentkezhetek önkéntesnek a Vörös Hadseregbe vagy az I. Csehszlovák Hadtestbe. De még ez sem volt biztos menedék, hiszen az NKVD-sok vadászták a Vörös Hadseregben az „ál-ruszinokat”, hogy aztán légerekbe irányítsák őket. A Csehszlovák Hadtestbe pedig bekerülni sem volt egyszerű: a belépés feltétele sok helyütt a szlovákul vagy csehül elmondott miatyánk volt. A koncentrációs táborokból hazatért kárpátaljai zsidókat többnyire deportálták – de nem mint magyarokat, hanem mint zsidó származású ügynököket. Szovjet logika szerint ugyanis csak „beszervezett nácik” élhették túl a haláltáborokat. Mindezek alapján tényleg nem túlzás tervszerű, etnikai alapon végrehajtott tisztogatásról beszélni.

A csaknem százharminc magyarlakta település veszteséglistái rettene-tes, felfoghatatlan tragédiákról beszélnek. A Beregszászról elhurcolt áldozatok között találjuk például Rejplik Bertalan (1924), Rejplik Béla (1926), Rejplik János (1899) nevét – talán apa és két fia? Vagy nagybácsi és két unokaöccs? Ki nézte végig a másik kettő halálát, ki maradt közülük utoljára? Néhány községnél Dupka György meg is jegyzi: ennek vagy annak a családnak minden férfitagja „odahalt”: így jártak Gut faluban a Verbiások és a Barkasziak. A veszteséglisták nemcsak a halottakra emlékeztetnek, hanem mint minden lista – névsor, kánon, összeírás – a hatalom minden személyes viszonyt eltörlő, elpusztíthatatlan természetére is.

A tények magukért beszélnek – pedig dehogyis a *tények* beszélnek! Ezeket a tényeket a történész „beszélteti”: még egy ilyen szigorúan felépített, gondosan szerkesztett, már-már komoran szűkszavú és tényszerű, a történelmet a halál *természeteként* bemutató műben is. Márpedig a deportálásokkal kapcsolatos kollektív kutatómunka egyik fő koordinátora, az összefoglaló mű szerzője Dupka György eredetileg nem is történész, hanem költő, irodalomszervező. Elgondolkodtató, hogy a délvidéki atrocitások feltárását sem egy szaktörténész kezdeményezte, hanem Matuska Márton újságíró. (Matuska Márton: *A megtorlás napjai. Ahogy az emlékezet megőrizte*. Forum Könyvkiadó–Magyar Szó, Újvidék, 1991.) Ezekről a küldetésszerű pályamódosításokról eszünkbe juthat, hogy a világirodalom egyik leghíresebb történésze, Hontalan Iván sem egy hagyományos egyetemi-akadémiai pálya során kötött ki a történelemtudomány-nál – miközben ott motoszkál bennünk a kérdés: ha az amúgy is belvitáktól sújtott akadémiai történelemtudomány ennyire ózdkodik a szokatlan kutatási témáktól, akkor bízhatjuk-e *csak* rá az emlékezetünket?

Mind Dupka György, mind Matuska Márton összefoglalója nagy történelmi kutatómunkára épül (vagy egészül ki), de azért azt látnunk kell, hogy a kollektív szenvedéstörténetek, a nemzeti katasztrófák bemutatása nemcsak (vagy nem elsősorban) történelmi munka, hanem írói feladat. Ki akar felfoghatatlan szenvedésekről olvasni? Melyik olvasó szeret végeláthatatlan veszteséglistákat böngészni? De ha mégis „nekiül”, akkor az az első sokk után hajlamos arra, hogy játékként, virtuális valóságként hárítsa el magától a traumát. A számok ugyanis csak a szaktörténésznek *számok*, az átlagos olvasónak három mélyen átélt haláleset pontosan ugyanannyi, mint harminchárom vagy harmincháromezer.

De ha ez így van, akkor milyen írói módszerrel lehet elérni, hogy az olvasó minden halált külön átéljen és magáénak érezzen, és a végén mégis valamilyen katartikus feloldozást kapjon?

Matuska Márton megoldása a regényszerűbb. Ő is településenként tárgyalja a vérengzéseket; de rögtön át is adja a szót a túlélőknek, akik aztán a saját élettörténetükbe és a 41-es magyar bevonulás történetébe ágyazzák az eseményeket. A rengeteg történelmi összefüggés dacára minden történet *egyéni* történet – tele horrorisztikus borzalmakkal, váratlanabbnál váratlanabb megmenekülésekkel. De két visszatérő történetelem segít abban, hogy az olvasó mindvégig valóságosnak érezze a borzalmakat: a jugoszláv hatóságok zavara, mikor az 50-es, 60-as években előkerülnek a vérengzések bizonyítékai („kikaparják a kutyák a futóárkot”, „leszakad a Tiszapart”) és a gyakran név szerint is ismert gyilkosok „utóélete” („később felakasztotta magát”, „a feleségét is eltette láb alól, majd öngyilkos lett”, „megőrült” és a legszebb: „Budapesten villamos alá lökték”). Ezek az ismétlődő mozzanatok győzik meg arról, hogy a vérengzések emléke egy másik korszakban már a gyilkosok számára is elviselhetetlen.

A mi Golgotánk szerzője, Dupka György viszont jóval ritkábban adja át a szót a túlélőknek. Ő a sok egyéni, emberi szenvedést egyetlen nagy szakrális narratívába rendezi, a passióéba (mártírok, Golgota stb.), ami aztán az egész mű drámaian komor, visszafogott hangvételt is meghatározza. *Mit tettek a magyarok? – odahaltak.* Ez a Dupka által többször használt, hihetetlenül szuggesztív igealak egyszerre fejezi ki a haláluk bizarr különösségét, miközben valamiféle balladai és vallásos aurát von a lágerbeli szenvedések köré. (Itt kell megjegyeznünk, hogy nemcsak a szerző, hanem a kötet szerkesztője is szépíró: Nagy Zoltán Mihály.)

De az írói megoldásokat, a komor, megrendítő szűkszavúságot vagy a groteszk részletek halmozását nemcsak a két szerző (Matuska és Dupka) esetlegesen különböző stíluseszménye indokolja, hanem a történelmi események *milyensége* is. A délvidéki vérengzések során tág tere nyílt az egyéni bosszúnak („ha valakinek szídtad az anyját, az meg fog ölni”, Matuska, 60.) amit nem is profi és hideg gyilkológépek, könyörtelen, „részrehajlás nélküli” NKVD-tisztek hanem szomszédok vagy paranoid elmebetegek kezdeményeztek. És mindeközben persze szó sem volt arról, hogy minden szerb szomszéd vagy magyar kommunista helyeselte volna a kivégzéseket (a neves debellácsi református papot, Gachal Jánost például magyar kommunisták próbálták megmenteni), így aztán nemcsak a kínhalálnak, hanem a megmenekülésnek is számtalan, regénybe illő útja-módja lehetett.

A kivégzések mindvégig valamilyen perverz „szemet szemért”-elvet követtek. A túlélők sejteni vélik, hogy a magyarokat „ötvenszeresen” pró-

bálták a szerbek „visszabüntetni” – ez a szám pedig kísértetiesen emlékeztet a náci hadsereg falragaszokon hirdetett elvére, ahol azt ígérték, minden meggyilkolt német katonáért ötven szerben „vesznek elégtételt”. A szadista kínzásoknak ennek ellenére is volt valamiféle individuális színezete (miközben kitelepítések azért a Délvidéken is történtek): Moholon nem találták meg azt a magyar gonosztevőt, aki 42-ben megerőszkolt egy szerb nőt – agyonverték hát a gazfickót a helyszínre szállító, a nemi erőszakban teljesen vértlen fiákerest.

A délvidéki túlélők szinte mindig valamilyen kauzalisztikus, időbeli összefüggések közé ágyazott történelemről mesélnek. A kárpátaljai magyarság viszont egy arctalan, uniformizált, birodalmi gyilkológépezettel került szembe. Az ő történeteik szinte mindig *ugyanarról* szólnak: „kido-bolás”, aztán menetoszlop, láger, végül betegség, halál... Amennyire *A mi Golgotánk*ból rekonstruálni lehet, a túlélők maguk sem történelmi események folyamányának tekintették a szenvedéseiket, hanem egy történelmi időn kívüli katasztrófának, amire semmilyen ésszerű magyarázat nem lehetséges. Hiszen a kárpátaljaiak tényleg valamilyen rideg, elvont, emberi ésszel felfoghatatlan gonoszság örlőfogai közé kerültek. Hogy a szovjet gyilkológépezet mennyire csak a számokra volt tekintettel, azt jól jellemzi a menetoszlopokba belerángatott utcai báméskodók sorsa. Egy rahói túlélő meséli: „...egy Kulinyák Babi nevezetű kislányt az utcán megfogtak és az autóra tettek, csak azért, hogy meglegyen a létszám. Szegény könnyű ruhában volt, félcipőben, hajadonfőtt... szegény édesanyja, amikor meghallotta, hogy mi történt, pongyolában, papucsban, jajveszékelve futott az autó után, de a katonák (...) nem engedték el a gyereket. További sorsa ismeretlen.” (Dupka, 335. old.)

Ám semmilyen szenvedéstörténet nem létezhet katartikus csúcspontok nélkül: *A mi Golgotánk*ban számomra ezt jeleníti meg egy aprócska falu, Gálocs története. „Szemtanúk közlése szerint 1944 novemberében az akkori falusi bíró bátor kiállításának köszönhetően a faluból nem vittek ki senkit.” (269. old.) Falusi bíró kontra világbirodalom? Gálocs kontra Szovjetunió? Ha csak *egyszer* történt meg, *egyetlenegy* faluban, már az is felemelő. Ám Gálocson nem a bíró terjesztette a bátorságot, hanem az ivóvíz vagy talán a levegő. Ebben a faluban szolgált Gecse Endre tiszteletes, aki 56-ban – a vád szerint – több gálocsival egyetemben szovjetellenes, „ellenforradalmi” csoportot szervezett. Ha egyszer álmomban elmegyek egy tömegtüntetésre, ott majd *Gálocs* feliratú táblát emelek magasra.

A Dupka György által megidézett túlélők nem adnak elő hosszú, összefüggő történeteket, de a megszólalásaikból mégiscsak következhethetünk arra, mit gondoltak *ők*. Mert hiszen a tanulatlan emberek is legalább annyit töprengenek a velük történt események értelmén és egyáltalán *a* történelmen is, mint a könyvtárakban művelődő, vagy a történelmet „szakszerűen” művelő honfitársaik. *Művelni* ugyanis mindenki műveli a történelmet, mert hiszen nemcsak *éli*, hanem *beszéli* is, az átélt eseményekkel kapcsolatos reflexióit másoknak is közvetíti. Természetesen a szaktudósok által *művelt* történelem sehol és semmikor nem pontosan ugyanaz, mint az alsóbb osztályoké. De ha a kétféle emlékezet között semmiféle átjárás nincs, ha a nemzeti emlékezet szétválik a „miénkre” és az „övékre”, ha a szegényebbek nem ismerik fel magukat a történelemkönyvekben (mert míg az *ő* emlékezetük „kocsmasztintű”, addig a tanultabbaké automatikusan „hazugság”, „manipuláció”), az már egy szétesőben lévő társadalom kórképe. A társadalmi kommunikáció végzetes, az első világháború óta egyre mélyülő szakadékát számomra Kosztolányi *Édes Annája* fejezi ki a legmeggyőzőbben.

A mi Golgotánk ilyen tekintetben is figyelemre méltó munka: mindvégig visszafogott, tárgyilagos stílus jellemzi, levéltári kutatómunkára, szakszerű forrásfeldolgozásra épül, ám közben mégis tiszteletben tartja a népi történelemértelmezés kereteit. Eszerint a „háromnapos munka” „magyar passió” volt (jól láthatóan erre a koncepcióra épül a maga siratófalával a Szolymai Emlékpark is) – és erre az elgondolásra nemcsak a „háromnapos munka” kifejezés ad alapot, hanem a megtorlás milyensége is. Az „újra-egyesítők” szemében ugyanis nem a klerikálisok, a fasiszták, a magyar államigazgatással együttműködők, vagy éppen a szovjetellenesek számítotak izolációra „méltó” ellenségnek, hanem *a* magyarok. Az identitás a szovjet hatóság szemében nem volt rugalmas vagy szabadon megválasztható, és mindez a túlélők szemében megerősíthette a szenvedésközösség nemzeti jellegét. Az „izoláció” elsősorban nem is az „urak” ellen irányult – a többségükkel akkorra már végeztek –, hanem a földjéhez ragaszkodó parasztság ellen. („Urak, papok szaladjatok, Ti, parasztszok maradjatok!”) Nyilván másféleképp is fel lehet dolgozni Kárpátalja 1944-46-os történelmét, több szempontot mérlegelve, a gender studies eredményeit is hasznosítva – de a fenti szempontok ignorálásával aligha.

Elgondolkodtató, hogy a kárpátaljai túlélők milyen sokan tartják magukat *a* gonoszság, egy történelmen kívüli katasztrófa áldozatainak. A „háromnapos munka” tulajdonképpen a történelem csődje, hiszen semmi

okszerű magyarázat nincs rá. Ezért fejződhetnek ki ezek a történelmi és *mégsem* történelmi tapasztalatok népi imákban és zsoltárparafrázisokban. A népi/szakrális történelemértelmezés kereteinek bemutatásában sokat segítenek ezek az irodalmi szövegek. És nekünk, olvasóknak megrendítő szembesülni azzal, hogy a XX. században létezhet olyan verses imaszöveg, mely alkotója halála után mások túlélését segíti, a „lágeridők” elmúltával aztán névtelen folklórszöveggént kering szájról-szájra – míg végül a kutatás rámutat a költemény eredeti szerzőjére, egy lágerben elpusztított gimnazistára.

A kárpátaljai hagyományos magyar értelmiség jelentős része elmeneült, elpusztult, vagy pedig részt vett a magyar parasztság megtizedelésében. Dupka György *Golgotánkja* mégis számos íróra és kanonizált irodalmi alkotásra utal – írókra, akik részt vettek falujuk veszteséglistáinak összeállításában, művekre, melyek a népi traumáját dolgozzák fel. Ezek az írástudók többnyire a szovjet időkben született vagy „kinevelődött” írók, akik (nekünk) szokatlan, és mégis inspiráló érzelmi közösségben élnek a régiójukkal – akik *művelik* a történelmüket a szó legigazabb, leginkább irodalmi értelmében is.

Enélkül a sajátos értelmiségi viszonyulás meg se születhetett volna ez a tárgyilagosságában is megrendítő összegzés.

Dupka György: *A mi Golgotánk. A kollektív bűnösség elvének alkalmazása a kárpátaljai magyarokkal és németekkel szemben.* Szolyvai Emlékparkbizottság – Intermix Kiadó, Ungvár –Budapest, 2012.

(A kötet elektronikus változata a KMMI honlapján olvasható, letölthető: <http://www.kmmi.org.ua/uploads/books/books-pdf/215-Dupka-Gyorgy-A-mi-golgotank.pdf>.)